

Barbara Sordyl-Lipnicka

 <https://orcid.org/0000-0002-3893-1359>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Specyfika pracy socjalnej w obszarze wsparcia społecznego służb mundurowych – wybrane implikacje

Wprowadzenie

Współczesny świat staje w obliczu zwiększającej się presji potrzeb jednostek, a nawet szerszych grup społecznych. Doświadczenia wielu pokoleń ukazują, że większość problemów społecznych może dotyczyć nie tylko osób o deficytach ekonomicznych, mniej zaradnych życiowo, ale i tych, które posiadają odpowiednie środki materialne i właściwie reagują na to, co dzieje się w ich życiu. Zapotrzebowanie na usługi i świadczenia socjalne staje się zatem udziałem jednych i drugich.

W rzeczywistości, w której pojawiają się dysfunkcjonalne dla życia problemy i niezaspokojone potrzeby osób/grup, może dochodzić do pojawienia się określonych sytuacji (najczęściej trudnych do rozwiązania). Ich przezwyciężanie, w niektórych przypadkach, wymaga wykorzystania zasobów zewnętrznych dla efektywnego funkcjonowania społecznego. Jedną z form pomocy instytucjonalnej, a zarazem narzędziem polityki społecznej wykorzystywanym w aspekcie wsparcia społecznego, jest praca socjalna, która według Zbigniewa Woźniaka opiera się na podstawowym celu, to jest „zapobieganiu negatywnym stanom rzeczy, zarówno tym, które dopiero mają zaistnieć, jak i tym, które w postaci załączkowej już istnieją”¹. Adresatami pracy socjalnej współcześnie pozostają zatem liczne grupy jednostek doświadczających różnorodnych problemów.

1 Z. Woźniak, *Praca socjalna a innowacje społeczne – między rutyną i zmianą*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” (2016) nr 3, s. 223.

1. Funkcjonowanie rodzin służb mundurowych – wybrane obszary

Jakość życia rodzin osób pełniących służbę związana jest z różnorodnymi procesami i zjawiskami zachodzącymi w rodzinie, które wpływają na sposób funkcjonowania każdego członka rodziny. W tym aspekcie warto odwołać się do określonych zagadnień identyfikujących wybrane obszary egzystencji rodzin, które wskazują na możliwość korzystania z pomocy instytucjonalnej, między innymi w formie pracy socjalnej.

Od przedstawicieli wojska, policji, straży wymaga się pełnej sprawności w pełnieniu służby. Służby, która z jednej strony stawia względem jej wykonawców wysokie wymagania, oczekując rzetelnego wypełniania zobowiązań oraz poświęcenia określonego czasu i energii, natomiast z drugiej wpisuje w historię ich życia rodzinnego ryzyko odniesienia uszczerbku na zdrowiu, okresową separację od rodziny czy nawet utratę życia.

Życie ludzkie w swej istocie nie jest związane wyłącznie z aktywnością zawodową jednostki czy podążaniem za realizacją osobistych celów, lecz przede wszystkim opiera się na umiejętności współżycia, porozumiewania się z innymi ludźmi, między innymi w rodzinie. Naturalnym etapem w życiu każdego przedstawiciela służb mundurowych jest zawarcie związku małżeńskiego, założenie rodziny, bycie szczęśliwym. Każda rodzina może stać się swoistym motorem napędowym działań człowieka, ale i barierą, utrudniającą realizację określonych zamierzeń, szczególnie tych z obszaru działalności zawodowej.

Liczne badania naukowe dowodzą, że sfera zawodowa i rodzinna wzajemnie się zazębiają i są ze sobą szczególnie blisko powiązane, co ujawnia wiele interesujących (ale i także trudnych) dla funkcjonowania człowieka sytuacji życiowych². Działalność zawodowa w obszarze służb mundurowych wiąże się z wykonywaniem tych zawodów, które należą do grupy zawodów wysokiego ryzyka lub grup dyspozycyjnych³. Wykonywanie tego typu zajęć nie zawsze identyfikowane jest z dobrobytem materialnym, lecz zazwyczaj rozumiane jest

2 Por. B. Lachowska, *Praca i rodzina. Konflikt czy synergia?*, Lublin 2012, s. 39; T. Rostowska, *Aktywność zawodowa małżonków a jakość ich życia*, w: *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, red. T. Rostowska, Warszawa 2009, s. 60–80.

3 Termin „grupy dyspozycyjne” został opisany przez Zdzisława Zagórskiego w publikacji *Grupy dyspozycyjno-mundurowe w toku transformacji. Struktura segmentacyjna a kondycja społeczeństwa Trzeciej Rzeczypospolitej*, w: *Wojsko i inne grupy dyspozycyjne w perspektywie socjologicznej*, red. nauk. T. Leczykiewicz, Z. Zagórski, Wrocław 2000, s. 25. Dyspozycyjność została określona jako „poddanie się, celem uzyskania środków egzystencji [...], rozkazodawstwu, hierarchii, dyscyplinie, musztrze, skoszarowaniu, umundurowaniu i znacznemu ograniczeniu życia rodzinno-osobistego na rzecz pełnienia wewnętrznych i zewnętrznych grupowych, czyli segmentacyjnych ról społecznych”.

jako forma realizowania powołania, misji, którą można poczuć na określonym etapie rozwoju zawodowego. Proces wyboru takiej drogi zawodowej wymaga od jej realizatorów całkowitego oddania i poświęcenia, bardzo często kosztem życia osobistego i rodzinnego, niejednokrotnie z zagrożeniem zarówno dla ich zdrowia fizycznego (to jest utraty zdrowia i życia), jak i zdrowia psychicznego (to jest doświadczania stresu w ekstremalnych warunkach pracy).

Istnienie profesji wysokiego ryzyka jest niezbędne do sprawnego funkcjonowania społeczeństwa z uwagi na zapewnienie bezpieczeństwa czy zdrowia pozostałych obywateli. Jednak w perspektywie kosztów, jakie mogą ponosić mundurowi, można odnaleźć wiele szczegółowo zidentyfikowanych sytuacji, które wskazują na występowanie określonych problemów. Skutki tych problemów ocenia się w wymiarze mikro (dotyczą osób bezpośrednio pełniących służbę) oraz w wymiarze makro (dotyczą rodzin mundurowych)⁴.

Funkcjonowanie zawodowe przedstawicieli służb mundurowych, jak wskazują badania naukowe, wpływa na życie rodzinne między innymi przez: 1) stres i udział w sytuacjach traumatycznych, które powodują okresową nieobecność w domu rodzinnym oraz naruszenie regularnego rytmu funkcjonowania rodziny, a także emocjonalnego dobrostanu rodziny; 2) stres wynikający z kontaktu z różnymi ludźmi (przestępcami, ofiarami wojny)⁵.

Służba pociąga za sobą konieczność pozostawiania przez mundurowych w ciągłej dyspozycji i stałej gotowości do wykonywania obowiązków, co często pozostaje w opozycji do powierzonych im obowiązków rodzinnych. Do typowych sytuacji problemowych w omawianych rodzinach można zaliczyć następujące:

1. rozpad więzi między małżonkami, poczucie osamotnienia, konieczność samotnego radzenia sobie z problemami codziennymi, problemy wychowawcze, stygmatyzację dzieci w szkole⁶;
2. gorsze funkcjonowanie rodziny w zakresie osłabienia relacji, ekspresji oraz większej konfliktowości⁷;
3. poczucie ambiwalencji w funkcjonowaniu żon mundurowych, które zmuszone są przejmować niemalże wszystkie obowiązki związane

4 Por. M. Żak, *Życie rodzinne w sferze zawodów wysokiego ryzyka. Na przykładzie zawodu policjanta*, Katowice 2015.

5 Por. B. Basińska, *Wpływ stresu pracy mundurowych na funkcjonowanie ich rodzin*, w: *Ochrona dziecka. Teoria i praktyka*, red. B. Hołyst, Legionowo 2005, s. 113–114.

6 Por. A. Baranowska, *Wpływ służby poza granicami kraju na jakość życia rodziny wojskowej – casus polski*, w: *Súčasnýstav a možný vývoj kvality života rodiny profesionálneho vojaka*, red. M. Martinská, A. Sipko, Liptovský Mikuláš 2014, s. 53.

7 Por. J. Westerink, L. Giarratano, *The Impact of Posttraumatic Stress Disorder on Partners and Children of Australian Vietnam Veterans*, „Australian and New Zealand Journal of Psychiatry” 33 (1999) No. 6, s. 841–847.

- z codziennością życia rodzinnego – ustalają tym samym formy gospodarowania wolnym czasem, ponoszą odpowiedzialność za siebie i dzieci, a w momencie, gdy mąż przejdzie na emeryturę, ponownie zmuszone są do definiowania swojej roli jako kobiety, żony, matki czy też babci⁸;
4. ujawnianie przez członków rodziny bardziej negatywnej wizji świata i doznawanie zwiększonej liczby przykrych doznań psychicznych⁹;
 5. ujawnianie przez wojskowych poczucia braku wpływu na sytuację rodziny w kraju, poczucia straty ważnego etapu w życiu rodziny czy trudności związanych z ponownym włączeniem się w system rodzinny i codzienne funkcjonowanie¹⁰;
 6. rozwody lub separacje, szczególnie po misji¹¹.

2. Specyfika pracy socjalnej z rodzinami mundurowych

Praca socjalna jako profesjonalna działalność zawodowa na przestrzeni lat ulegała ciągłym przeobrażeniom. Podejmując się wyjaśnienia jej znaczenia, należy odwołać się do kilku definicji, które opisują jej charakter i określają jej specyfikę. Brytyjski badacz Malcolm Payne zaproponował najszersze ujęcie pracy socjalnej i wskazał, że jest ona

[...] specjalnym rodzajem aktywności, w której ramach ludzie wchodzą ze sobą w interakcje w rolach pracownika socjalnego i klienta. Praca socjalna jest społecznie tworzoną rzeczywistością, częścią szerszego układu społeczno-kulturowego, który określa zawód pracownika socjalnego, rolę klienta oraz funkcjonowanie instytucji pomocy społecznej¹².

Praca socjalna wspomaga ludzi w osiągnięciu efektywnego poziomu funkcjonowania psychospołecznego w różnych sferach egzystencji, a dzięki jej praktycznemu

-
- 8 Por. A. Famuła-Jurczak, *Same, ale nie samotne – wzory ról przyjmowanych przez żony żołnierzy zawodowych*, „Rocznik Lubuski” 42 (2016), s. 335.
 - 9 Por. *Stres bojowy. Teorie, badania, profilaktyka i terapia*, red. nauk. Ch.R. Figley, W.P. Nash, red. nauk. wyd. pol. S. Ilnicki, tłum. M. Dragan-Polak, M. Höffner, J. Radzicki, Warszawa 2010, s. 173–174.
 - 10 Por. O. Truszczyński, *Skuteczność terapii PTSD obejmującej wsparcie dla rodzin*, w: *Człowiek ponad wszystko. Międzynarodowa konferencja „Funkcjonowanie służby psychologicznej oraz opieka i pomoc socjalna rodzinom żołnierzy wykonujących zadania poza granicami kraju”*, Wrocław, czerwiec 2005, red. M. Łuniewska, R. Goluch, tłum. E. Rozmysłowska, O. Truszczyński, Szczecin 2005, s. 41–45.
 - 11 Por. *Psychologia w żołnierskiej służbie. II Konferencja Psychologów Wojska Polskiego, Ministerstwo Obrony Narodowej. Departament Wychowania i Promocji Obronności*, red. M. Łuniewska, Warszawa 2013, s. 15.
 - 12 M. Payne, *Modern Social Work Theory*, London 1997, s. 8–9.

wymiarowi jest realizowana przez określone instytucje i stowarzyszenia¹³. Przez profesjonalną aktywizację układu instytucji, które umożliwiają zaspokojenie podstawowych potrzeb znaczącej liczby jednostek, praca socjalna „wiąże się z celową i zorganizowaną pomocą współczesnych społeczeństw swoim niewydolnym ekonomicznie, społecznie lub fizycznie członkom [...]. W każdym współczesnym państwie, w którym prowadzona jest praca socjalna, mieści się ona w szerszym zakresie środków bezpośredniej, zindywidualizowanej pomocy społecznej, określanych ogólnie jako usługi społeczne (ang. *social services*)”¹⁴.

Podstawowa definicja pracy socjalnej obowiązująca obecnie na gruncie polskim zapisana została w Ustawie z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, według której jest rozumiana jako „działalność zawodowa mająca na celu pomoc osobom i rodzinom we wzmacnianiu lub odzyskiwaniu zdolności do funkcjonowania w społeczeństwie poprzez pełnienie odpowiednich ról społecznych oraz tworzenie warunków sprzyjających temu celowi”¹⁵. Obejmuje ona wszelkiego rodzaju poradnictwo prawne, ekonomiczne, psychologiczne, pedagogiczne, a także pomoc w prawidłowym rozwiązaniu trudnych spraw życiowych danych jednostek¹⁶.

Praca socjalna jako działalność zawodowa służy przede wszystkim:

1. identyfikowaniu oraz usuwaniu lub minimalizowaniu nierównowagi między jednostką/grupą a jej społecznym środowiskiem;
2. odbudowie czy kompensowaniu i utrzymaniu takiego standardu życia i statusu społecznego jednostki, by pojawiające się lub trwające trudności oraz problemy nie zagrażały utracie kontroli nad własnym życiem;
3. wspomaganiu osób/rodzin/społeczności w radzeniu sobie z określonymi trudnościami / zadaniami rozwojowymi, a także w wychodzeniu z kryzysu poprzez zwiększanie możliwości sprostania aktualnym oraz przyszłym wyzwaniom;
4. wspieraniu osób/rodzin w podejmowaniu działań na rzecz poprawy ich położenia, nabywania przez ludzi odpowiedzialności za siebie i bliskich;
5. wywołaniu zmian służących poprawie skuteczności działania ludzi w sytuacjach problemowych, które grożą dysfunkcjonalnością oraz niewydolnością życiową;
6. udzielaniu doraźnej, okresowej pomocy tym, którzy znajdują się przejściowo w trudnej sytuacji życiowej;

13 Por. K. Frysztański, *Praca socjalna*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 3, red. Z. Bokszański, Warszawa 2000, s. 180.

14 J. Szmagański, *Praca socjalna*, w: *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa 1999, s. 202.

15 Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz.U. z 2019 r. poz. 1507.

16 Por. G. Firli-Fesnak, B. Szatur-Jaworska, *Leksykon pojęć socjalnych*, Warszawa 1995, s. 21.

7. wygaszaniu konfliktów, wyzwalaniu solidarności społecznej poprzez poszukiwanie i efektywne wykorzystywanie dostępnych zasobów i środków;
8. ochronie godności i praw obywatelskich¹⁷.

Głównymi realizatorami pracy socjalnej są: pracownik socjalny i asystent rodziny, którzy najczęściej pracują w ośrodkach pomocy społecznej, powiatowych centrach pomocy rodzinie. Dzięki posiadaniu wyspecjalizowanych kompetencji osoby te obiektywnie, a zarazem profesjonalnie przedstawiają adresatom swojej pracy stan rzeczy oraz różne warianty aktualnych bądź przyszłych sposobów rozwiązania problemów. Jednocześnie dążą do rozwiązania wielu trudnych sytuacji rodzinnych, współpracując nie tylko z samymi rodzinami, lecz również z wieloma partnerami społecznymi czy podmiotami publicznymi.

W polityce społecznej w obszarze pomocy społecznej coraz częściej zwraca się uwagę na efektywność oraz racjonalność podejmowanych działań, zwłaszcza wobec rodzin. Przyjęcie takiego podejścia związane jest głównie ze społecznymi przeobrażeniami życia społeczno-kulturowego, które kształtują poziom zaradności życiowej wielu osób. Sytuacje kryzysowe mogą dotyczyć każdego człowieka, niezależnie kim on jest, w jakiej rodzinie funkcjonuje, jakie ma możliwości psychofizyczne bądź finansowe. W sytuacjach, w których nie jesteśmy w stanie poradzić sobie samodzielnie z własnymi problemami, zawsze potrzebujemy pomocy drugiego człowieka (przyjaciela, specjalisty itd.). Zdecydowana większość ludzi dla osiągnięcia zrównoważonego poziomu własnego dobrostanu emocjonalnego pozostaje w stałych relacjach społecznych z innymi, budując tym samym właściwy sobie system wsparcia w przewyżnianiu określonych sytuacji życiowych.

Warunki, w których osoba pozostaje zupełnie sama wraz ze swoimi problemami, bez wsparcia bliskich, przyjaciół czy rodziny, mogą sprzyjać nie w pełni konstruktywnym sposobom radzenia sobie z trudnościami. Ludzie szybko uczą się poczucia bezradności, braku wpływu na to, co się dzieje wokół nich (w ich rodzinach, w środowiskach lokalnych). Dany schemat postępowania, raz utrwalony, pozostaje z nimi przez wiele lat. W konsekwencji pewne mechanizmy działania człowieka, szczególnie w trudnych sytuacjach życiowych, przestają być skuteczne i generują kolejne kryzysy. Brak możliwości korzystania z własnych zasobów może implikować potrzebę sięgania po nowe formy pomocy (wsparcie pracowników socjalnych, asystentów rodziny).

Wsparcie społeczne oferowane współczesnym rodzinom z obszaru służb mundurowych zależy głównie od rodzaju i stopnia kryzysu, jaki dotyka te rodziny.

17 Por. Z. Woźniak, *Praca socjalna...*, dz. cyt., s. 209–210.

W perspektywie pracy socjalnej należy określić przede wszystkim rodzaj problemu prowadzącego do sytuacji kryzysowej w rodzinie oraz stopień funkcjonowania poszczególnych członków tej rodziny. Do typowych problemów rodzin mundurowych można zaliczyć takie jak:

- trudności w obszarze wychowania i opieki nad dziećmi w przypadku długotrwałej nieobecności rodzica, długotrwałej choroby jednego z rodziców lub jego śmierci;
- brak akceptacji niepełnosprawnego dziecka ze strony rodziców;
- przemoc domowa;
- trudności małżeńskie/partnerskie;
- przeciążenie psychicznie wybranych członków rodzin, obarczone następstwami trudnego wydarzenia życiowego;
- trudne doświadczenia życiowe, wynikające z faktu bycia ofiarą, świadkiem czy uczestnikiem określonego zdarzenia losowego.

Pracę z rodziną pracownik socjalny bądź asystent rodziny rozpoczyna od pomocy rodzinie w jej codziennych problemach. Efektywna praca z rodziną musi być stała, intensywna i dotyczyć tych problemów, które są najpilniejsze do rozwiązania. Praca ta powinna w szczególności wykorzystywać:

- potencjał rodziny, a także możliwości środowiska lokalnego (integrację rodziny, siłę więzi emocjonalnych w rodzinie, wsparcie przyjaciół, sąsiadów);
- zdolność wybranych członków rodziny do podejmowania wyborów, często nawet tych bardzo trudnych;
- różnorodne formy pomocy dostosowane do potrzeb, możliwości czy okoliczności udzielania wsparcia (usługi asystenta rodziny, asystenta osoby niepełnosprawnej, psychologa, pedagoga, mediatora itd.).

Praca socjalna z rodziną mundurowych ma doprowadzić do przekształcenia rodziny znajdującej się w trudnej sytuacji w rodzinę funkcjonalną (zaradną), dysponującą realnymi siłami, które mogą stać się początkiem zmian życiowych. Warunkiem osiągnięcia tego celu przez pracownika socjalnego jest rezygnacja z postrzegania rodziny wyłącznie przez pryzmat jej braków, deficytów, stereotypowych ocen i dostrzeżenie przejawów jej samodzielności.

Rodziny przedstawicieli służb mundurowych, tak jak inne rodziny, na mocy polskiego prawodawstwa mogą korzystać nie tylko z pracy socjalnej, ale także z innych form wsparcia, wymienionych w takich dokumentach jak:

- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, określająca wsparcie materialne i pozamaterialne udzielane rodzinie;
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, regulująca kwestie prawne związane z wsparciem rodziny i systemem pieczy zastępczej;

- Ustawa z dnia 4 listopada 2016 r. o wsparciu kobiet w ciąży i rodzin „Za życiem”, określająca zakres udzielanych informacji i poradnictwa na temat rozwiązań wspierających rodzinę, w której pojawia się niepełnosprawne dziecko;
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, regulująca kwestię przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz zasady postępowania wobec osób dotkniętych przemocą w rodzinie.

Zakończenie

W licznych opracowaniach naukowych najlepiej rozpoznany obszarem funkcjonowania rodzin mundurowych jest obszar związany z kwestią deficytów zdrowia psychicznego, które mają zdecydowany wpływ na funkcjonowanie społeczne i rodzinne osób wykonujących te profesje. Brakuje jednak systematycznych badań na temat tego, jak członkowie rodziny mogą radzić sobie z takimi problemami jak niepełnosprawność dziecka, trudności opiekuńczo-wychowawcze względem dzieci, uzależnienia, przemoc domowa.

Pomoc świadczona rodzinom mundurowych, szczególnie ta z obszaru polityki społecznej państwa, wymaga dalszej eksploracji naukowej, tak aby możliwe stało się rozpoznanie zasobów tych rodzin w celu eliminowania negatywnych konsekwencji określonych problemów społecznych. Pamiętać należy, że lepsze funkcjonowanie rodzin mundurowych będzie sprzyjać ich efektywnej realizacji zawodowej, a tym samym lepszemu wykonywaniu trudnych i ważnych zadań.

Bibliografia

- Baranowska A., *Wpływ służby poza granicami kraju na jakość życia rodziny wojskowej – casus polski*, w: *Sučasnýstav a možný vývoj kvality života rodiny profesionálneho vojaka*, red. M. Martinská, A. Sipko, Liptovský Mikuláš 2014.
- Basińska B., *Dom to baza – funkcjonowanie rodzin żołnierzy pełniących służbę w warunkach ekstremalnych*, w: *Służba żołnierzy i funkcjonariuszy służb państwowych wykonujących zadania w warunkach ekstremalnych*, t. 8, red. O. Truszczyński i in., Warszawa 2004, s. 55–69.
- Basińska B., *Wpływ stresu pracy mundurowych na funkcjonowanie ich rodzin*, w: *Ochrona dziecka. Teoria i praktyka*, red. B. Hołyst, Legionowo 2005.
- Famuła-Jurczak A., *Same, ale nie samotne – wzory ról przyjmowanych przez żony żołnierzy zawodowych*, „Rocznik Lubuski” 42 (2016), s. 325–337.
- Firlit-Fesnak G., Szatur-Jaworska B., *Leksykon pojęć socjalnych*, Warszawa 1995.
- Frysztański K., *Praca socjalna*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 3, red. Z. Bokszański, Warszawa 2000, s. 180–182.
- Lachowska B., *Praca i rodzina. Konflikt czy synergia?*, Lublin 2012.
- Payne M., *Modern Social Work Theory*, London 1997.

- Psychologia w żołnierskiej służbie. II Konferencja Psychologów Wojska Polskiego, Ministerstwo Obrony Narodowej. Departament Wychowania i Promocji Obronności*, red. M. Łuniewska, Warszawa 2013.
- Rostowska T., *Aktywność zawodowa małżonków a jakość ich życia*, w: *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, red. T. Rostowska, Warszawa 2009, s. 60–80.
- Stres bojowy. Teorie, badania, profilaktyka i terapia*, red. nauk. Ch.R. Figley, W.P. Nash, red. nauk. wyd. pol. S. Ilnicki, tłum. M. Dragan-Polak, M. Höffner, J. Radzicki, Warszawa 2010.
- Szmagalski J., *Praca socjalna*, w: *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa 1999, s. 202–203.
- Truszczyński O., *Skuteczność terapii PTSD obejmującej wsparcie dla rodzin*, w: *Człowiek ponad wszystko. Międzynarodowa konferencja „Funkcjonowanie służby psychologicznej oraz opieka i pomoc socjalna rodzinom żołnierzy wykonujących zadania poza granicami kraju”*, Wrocław, czerwiec 2005, red. M. Łuniewska, R. Goluch, tłum. E. Rozmysłowska, O. Truszczyński, Szczecin 2005, s. 41–45.
- Westerink J., Giarratano L., *The Impact of Posttraumatic Stress Disorder on Partners and Children of Australian Vietnam Veterans*, „Australian and New Zealand Journal of Psychiatry” 33 (1999) No. 6, s. 841–847.
- Woźniak Z., *Praca socjalna a innowacje społeczne – między rutyną i zmianą*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” (2016) nr 3, s. 205–230.
- Zagórski Z., *Grupy dyspozycyjno-mundurowe w toku transformacji. Struktura segmentacyjna a kondycja społeczeństwa Trzeciej Rzeczypospolitej*, w: *Wojsko i inne grupy dyspozycyjne w perspektywie socjologicznej*, red. nauk. T. Leczykiewicz, Z. Zagórski, Wrocław 2000, s. 13–31.
- Żak M., *Życie rodzinne w sferze zawodów wysokiego ryzyka. Na przykładzie zawodu policjanta*, Katowice 2015.